

Sart atamasi, Shayboniynoma asari, O‘zbek atamasining kelib chiqishi

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Zahiriddin Bobur Marg‘ilonni ta‘riflar ekan, uning eli sartlar ekanini ta‘kidlaydi. U yozadi: Eli sarttur va mushtzan-u pursharu shor eldur. Jangaraliq rasmi Movaraunnahrda shaye‘dur. Samarqand-u Buxorada nomdar jangaralar aksar marg‘inanidur. Sart atamasi o‘tmishda o‘zbek xalqi va uning tilini anglatgan atamalardan biri bo‘lib, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg‘ariy asarlarida *savdogar* ma‘nosini bildirgan. O‘zbek atamasining kelib chiqishi bo‘yicha turli talqinlar mavjud. O‘zbek atamasi XI asr yozma yodgorliklarida ham uchraydi. Bu nom bilan ataluvchi qavmlar hozirgi O‘zbekiston, O‘rta Osiyo va arab mamlakatlari xududida ancha ilgari beri yashab kelayotganligi bo‘yicha ma‘lumotlar mavjud.

Kalit so‘zlar: sart, o‘zbek xalqi, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Shayboniynoma, O‘zbek atamasi, Mavoraunnahr va Xuroson, urug‘, qabila, elat

The term Sart, the work of Shaibaniinom, the origin of the Uzbek term

Yaqub Siddikovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: Zahiriddin Babur, while describing Margilan, notes that his hand is sarcastic. He writes: Eli sarttur wa mushtzan-u pursharu shor eldur. Militant painting is on display in Movaraunnahr. In Samarkand-u Bukhara, most of the famous fighters are killed. The term "Sart" is one of the terms used to denote the Uzbek people and their language in the past, and in the works of Yusuf Khos Hajib and Mahmud Koshgari, it means merchant. There are different interpretations of the origin of the term Uzbek. The term Uzbek is also found in written monuments of the 11th century. There is information that the peoples with this name have been living in the territory of modern Uzbekistan, Central Asia and Arab countries for a long time.

Keywords: sart, Uzbek people, Alisher Navoi, Zahiriddin Babur, Shaybaniynoma, Uzbek term, Mavoraunnahr and Khorasan, clan, tribe, people

Sart atamasi o‘tmishda o‘zbek xalqi va uning tilini anglatgan atamalardan biri bo‘lib, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg‘ariy asarlarida *savdogar* ma‘nosini

bildirgan. Masalan, "Qutadg' u bilig" da: Neku ter eshitkil bu sartlar bashi ("Bu savdogarlar boshi nima deydi, eshitgin"). Yoki "Devonu lug' otit turk" da: Sartning azuqi arig' bolsa, yol uza yer ("Savdogarning moli toza bo'lsa, yo'l ustida yoyadi").

"Muhokamatu-l-lug' atayn" da Alisher Navoiy forsiy tilda so'zlovchilarni sart (sart ulusi, sart eli) hamda farsigoy otlari bilan tilga oladi. Ularning tilini esa sart tili, sart lafzi, farsi (farsi til, farsi alfaz) deb ataydi.

Zahiriddin Bobur Marg' ilonni ta'riflar ekan, uning eli sartlar ekanini ta'kidlaydi. U yozadi: Eli sarttur va mushtzan-u pursharu shor eldur. Jangaraliq rasmi Movaraunnahrda shaye'dur. Samarqand-u Buxorada nomdar jangaralar aksar marg' inanidur. Chamasi, marg' ilonlik sartlar deyilganda ustachilik bilan shug'ullanuvchi (o'troq hayot kechiruvchi) toifa ko'zda tutilgan ko'rinadi. Bulardan anglashiladiki, sart atamasi o'sha chog'lar ham forsiy, ham turkiy tilli o'troq, shahar aholisiga nisbatan qo'llanilgan

Muhammad Solih ham "Shayboniynoma" asarida Samarqand qamalini ta'riflab, uning xalqini sart deb tilga oladi: Sartlar asru zabun boldilar. Bu o'rinda ham sart atamasi o'troq, shahar eliga nisbatan qo'llanilgan. XVI asrgacha O'rta Osiyo shaharlarida yashovchi tojik aholi sart deyilgan. Shayboniyxon istilosidan keyin bu yerlardagi o'troq turkiy aholi ham ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan sart deb yuritilgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropa turkshunoslari va rus tilshunoslari asarlarida o'zbek tili sart tili deb atalgan hamda u o'troq aholiga nisbatan sart so'zi qo'llangan. Sart so'zi urug' yoki xalq nomi emas. Bu nom shahar aholisiga nisbatan ko'chmanchilar tomonidan qo'yilgan. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi munozarali bo'lib, hali aniq to'xtamli fikrga kelingani yo'q.

O'zbek atamasining kelib chiqishi bo'yicha turli talqinlar mavjud. Ba'zi olimlar bu nomni Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312-1342) ismi bilan bog'laydilar. Ularning fikricha, O'zbekxon qaramog'idagi ulus keyinchalik o'zbek otini olgan. Bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Sababi shuki, O'zbekxon Oltin O'rdada xonlikka ko'tarilgan vaqtdan oldin o'zbek atamasi ayrim asarlarda uchraydi. Shunga ko'ra o'zbek etnonimi O'zbekxon ismidan kelib chiqqan, degan fikr to'g'ri emas. Boshqa bir guruh olimlarning ta'kidlashicha, XIV-XV asrlarda Oq O'rdadagi turk-mo'g'ul qavmlari shu ot bilan yuritilgan. O'zbekxon esa Ko'k O'rdaning xoni bo'lib, o'zbek qavmlari unga bo'ysunmaganlar.

Ayrimlar o'zbek so'zining tub ma'nosini o'zi o'ziga bek, xo'jayin, mustaqil deb izohlashga harakat qiladilar. Bu so'z qadimgi majorlar (vengrlar)ning yozma manbalarida martaba, unvon sifatida uchrashini dalil qilib keltirishadi. O'zbek atamasi «o'zi bek» degan ma'noni bildiradi, deb izohlash ilmiy dalil bo'la olmaydi. O'zbek atamasi o'z qabilasi nomi bilan bog'liq degan fikr ham isbot etishni talab etadi. Anglashiladiki, o'zbek atamasining etimologiyasi bo'yicha hali aniq to'xtamli fikr mavjud emas.

O'zbek atamasi XI asr yozma yodgorliklarida ham uchraydi. Bu nom bilan ataluvchi qavmlar hozirgi O'zbekiston, O'rta Osiyo va arab mamlakatlari xududida ancha ilgaridan beri yashab kelayotganligi bo'yicha ma'lumotlar mavjud. Masalan, XI asrda Suriyada yashagan arab tarixchisi Isoma ibn Munqizning "Kitob-al e'tibor" ("Ibratli kitob") degan asarida yozilishicha, o'zbek qavmiga mansub bo'lgan kishilar o'sha vaqtdayoq Arabistonda ancha mavke egallaganlar va yevropaliklarning salb yurishlarida musulmonlar tomonida turib jang qilganlar.

O'zbek atamasi XIII-XIV asrlarda yaratilgan forscha va arabcha manbalarda, chunonchi, XIII asr tarixchisi Juvayniy ("Tarixi jahonkushoy"), XIV asr tarixchisi Rashididdin ("Jome'-at tavorixi") kabilarning asarlarida ham uchraydi. Ularda bu atama Dashti Qipchoqda yashovchi turk-mo'g'ul qavmiga nisbatan qo'llanilgan. Keyinchalik bu atamaning ma'nosi kengayib, urug'lar uyushmasini ham anglata boshlagan. Masalan, Mas'ud ibn Usmon Ko'hisoniyning yozishicha, o'zbeklarning tarkibiga yigirmadan ortiq turk-mo'g'ul qavmlari kirgan. Bu qavmlarning bir qism XV asrning boshlarida Shayboniyxon atrofida birlashib, uning qo'shini bilan birga O'rta Osiyoga kirib kela boshladilar va shu yerda turg'un yashab qoldilar. Shayboniyxon cherigining katta qismi ham o'zbeklardan edi. Shu paytdan boshlab o'zbek atamasi etnik ma'no kasb etdi va bu hududdagi turkiy aholi o'zbek nomini qabul qildi. Bu bilan o'zbek xalqining kelib chiqishi XVI asrga to'g'ri keladi degan fikrga bormaslik kerak. Bunda so'z faqat o'zbek atamasi etnonim sifatida paydo bo'lgan vaqti haqida bormoqda.

XIII asrga qadar Mavoraunnahr va Xuroson turklari o'zlarini o'zbek demaganlar. Bora-bora bu o'lkaga kelib o'rnanishgan o'zbeklarning mavqei orta boradi; davlat boshqaruvi ham ko'proq shularning qo'liga o'ta boshlaydi. Ana shunday tarixiy jarayon ta'sirida yerli turklar ham o'zbek deb atala boshladi. Shunisi diqqatga sazovorki, kelib o'rnanishgan qavmlar burun qaysi urug'-qabilaga tegishli bo'lsalar, keyinchalik ham, hatto XX asr boshlarigacha ajdodiy-qabilaviy bo'linish-belgilarini saqlab keldilar. Yaqin-yaqingacha o'zbeklar orasida "qo'ng'iroq urug'i", "nayman urug'i", "mang'it urug'i" singari otlarning saqlanib kelganligi bejiz emas.

Yuqoridagi ma'lumotlardan hozirgi o'zbek xalqi XIV yuzyillarda Dashti Qipchoqda yuzaga kelgan, degan mutlaqo g'ayri ilmiy xulosa kelib chiqmasligi kerak. O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan turkiy tub aholi hozirgi o'zbek xalqining otabobolaridir. Dashti Qipchoqdan "o'zbek" nomini olgan qavmning kelib o'rnanishi hozirgi o'zbeklarning to'liq tarkib topishidagi keyingi bosqichlardan biri, xolos. Ularga qadar yerli turkiy xalq boshqa otlar bilan atalar edi. Hozirgi otini esa, keyinchalik, o'zlariga kelib qo'shilgan o'zbeklardan oldilar. Demak, atama tarixi xalq tarixiga mutlaqo teng emas.

Mirzo Ulug'bekning "Tarixi arab' ulus" ("To'rt ulus tarixi") asarida quyidagi ma'lumot keltirilgan: O'zbekxon o'zbek ulusiga podshoh bo'ldi. So'ngra hijriy yetti

yuz yigirmanchi yilda (1320 melodiy) Said otaning sa'y-harakatlari bilan Dashti Qipchoq aholisi musulmon dinini qabul qildilar. Islomni qabul qilganlarni o'zbeklar, qabul qilmaganlarni esa qalmoqlar deb atay boshladilar.

Muhammad Solihning "Shayboniyнома" asarida mazkur nom ko'p keltirilgan:

Holi aning yeri Turkistondur,

O'zbek eliga muazzam xondur.

Shayboniyxon Dashti qipchoqdan bostirib kirgandan so'ng ko'chmanchilar bilan yerli qabilalar aralashib ketadilar. Shunga ko'ra o'zbek degan nom keyinchalik keng qo'llana boshlagan.

O'zbek atamasi urug', qabila, elat, saxiy, odamoxun, diltortuvchi, sevgili ma'nolarida Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy asarlarida uchraydi.

Tuzub o'zbek shiloning qo'yini,

Supurib yuz bila qaysar o'yini.

(Lutfiy)

Bu ulus to xublar ko'rduk ey o'zbekim,

Dilraboliqta sizingdek sho'xi ra'no ko'rmaduk.

(Atoiy)

Shoxu toju xil'ati kim men tomosha qilg'ali,

O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas.

(Alisher Navoiy)

Halol ona sutidekdur gar o'zbekim tutsa,

Tabuq qilib yukinib tustig'on ichinda qimiz.

(Alisher Navoiy)

O'zbek xalqi va uning tili qaysi nom bilan atalmasin, shu xalqning birdan-bir aloqa vositasi bo'lib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жади́длар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Беҳбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. –Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жа́дид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жа́дид шеърлятидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жа́дид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40

6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Пm-u adab jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулҳамид Мажидий шеъриятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеъриятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Вухоро davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91

21. СЕ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...
22. СЕ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og`uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804
23. СЕ Сиддиқович. Жадиждларнинг лингвистик эстетика ривожигаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...
24. СЕ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...
25. СЕ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.
26. СЕ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...
27. СЕ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
28. СЕ Сиддиқович. Абдулҳамид Мажидий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
29. СЕ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривожигаги. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
30. СЕ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривожигаги муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. —Тошкент 1 (2 ...